

L'ARQUITECTURA TRADICIONAL CATALANA EN EL MARC DE LA MEDITERRÀNIA

XAVIER CASANOVAS BOIXEREU

UNIVERSITAT POLITÈCNICA DE CATALUNYA; UNIVERSITAT RAMON LLULL
xavica@apabcn.cat

Resum

El territori mediterrani té una gran diversitat i a la vegada mostra una gran unitat en un equilibri que es basa en la seva estructura orgànica. L'arquitectura i la construcció tradicionals són elements bàsics que contribueixen a definir el caràcter i la personalitat d'aquest paisatge. Avui, tant el paisatge com l'arquitectura tradicional presenten un seguit de disfuncions per fer front a les noves exigències, i al llarg del segle xx hem assistit a una transformació progressiva que n'ha trencat tant la qualitat humana com l'equilibri. Fer front a aquesta problemàtica i trobar l'equilibri entre la preservació de l'essència de la tradició i l'adaptació a les necessitats actuals, és el repte del segle XXI, si volem seguir parlant de la Mediterrània.

Braudel deia: «Què és la Mediterrània? Mil coses al mateix temps. No un paisatge, sinó molts paisatges. No un mar, sinó una successió de mars. No una civilització, sinó civilitzacions estratificades les unes sobre les altres.» Dificilment podríem trobar una millor definició del territori del qual direm mil coses al mateix temps i una unitat de caràcter, un imaginari col·lectiu de fusió sense confusió.

Quan analitzem aquest vast territori des d'una perspectiva històrica, veiem que tradicionalment la mar tenia un paper clau com a ruta

de comunicacions, de transaccions comercials i de moviments migratoris, però la vida a la Mediterrània, la vida local de cada indret, es desenvolupava terra endins. Estem parlant d'un territori dur i difícil que les persones han hagut d'adaptar, domesticar i humanitzar per aprofitar-lo, explotar-lo i gaudir-ne. D'una economia de subsistència, es va passar a generar excedents i intercanvis comercials i econòmics i, per tant, es requeria un territori estructurat en agrupacions humanes de dimensió variable, des de les grans i poderoses ciutats (aquestes sí, a la vora de la mar) fins a tot un entramat, una xarxa de ciutats escampades, no a l'atzar, sinó seguint uns paràmetres d'ocupació del territori precisos segons les característiques d'aquest. Podríem establir una jerarquia de ciutats grans, ciutats petites, vil·les, pobles i llogarets, fins arribar a l'explotació agrària aïllada (tan important a casa nostra en l'aprofitament del territori de moltes comarques) i a les múltiples construccions auxiliars i complementàries relacionades amb l'activitat agrària i amb la vida quotidiana. L'element definidor de tots i cadascun d'aquests elements és l'arquitectura tradicional.

Quan parlem d'arquitectura tradicional mediterrània ens referim a una arquitectura lligada a la vida i a l'activitat humana, domèstica i de construcció preindustrial. És una arquitectura que ha estat sovint construïda pels mateixos habitants amb l'ajuda d'un paleta o mestre d'obres, una arquitectura essencialment evolutiva per a adaptar-se a les exigències de nous espais per a la vida familiar i per als canvis en els processos d'explotació i també en el tipus de producció, i una arquitectura feta amb els recursos locals, tant pel que fa als materials, com a les tècniques de construcció i a la manera de fer dels seus constructors. Amb el temps ha esdevingut un signe fonamental de la cultura de les diferents comunitats mediterrànies, malgrat que la fusió d'influències arribades d'arreu hagi deixat una empremta més o menys fàcil d'identificar.

La manera d'implantar-se i de relacionar-se amb el territori i la manera d'agrupar-se resulta també molt variada, i és aquesta diversitat la que conforma els diferents paisatges mediterranis. Ens troben amb una arquitectura tradicional que podem dividir en dos blocs clarament diferenciats: la que conforma els centres històrics de les ciutats i la que en podríem anomenar *rural* i per tant més vinculada a la temàtica d'aquest Congrés de Cent Anys d'Agricultura Catalana. En aquest àmbit rural trobem una arquitectura estretament lligada als sistemes de producció agrària i que va molt més enllà de la simple presència en el paisatge, ja que ha tingut un paper clau en la conformació i la transformació del paisatge actual. Són els pobles, són els edificis i són les construccions els elements estructuradors del paisatge, on conviuen en un equilibri estable amb els diferents sistemes de conreu i amb la natura. Tot és el resultat d'un procés llarg i continuat d'evolució i de transformació de la realitat socioambiental.

Per la seva banda, l'hàbitat tradicional rural presenta una àmplia i heterogènia diversitat de tipologies edificatòries, generalment agrupades formant nuclis urbans de dimensions molt variables. Ara bé, on trobem la diferència més gran entre la part europea de la Mediterrània i la del sud i de l'est, és en la presència i la importància que tenen la masia, el

cortijo, la *hacienda*, el *mas*, la *masseria*, etc., en l'organització agrària dels nostres països i la pràctica inexistència d'aquest tipus d'implantació en els països del sud. Sigui quina sigui la implantació sobre el territori, agrupada o aïllada, les construccions auxiliars són un factor essencial en la humanització del territori. Sense ànim de ser exhaustius, podem parlar de multitud de construccions sempre creades per a una funció i un ús precís que fa possible la vida i l'explotació agrícola d'un indret: cabanes, marges i parets de pedra en sec, fonts, molins, pallers, eres, estables, forns, safarejos, pous, sèquies, camins, caravanserralls i centenars d'altres. Ha estat tot plegat el que va anar conformant aquest ric i excel·lent paisatge que ara tots anomenem *mediterrani*. Però no ha estat fàcil, hi ha hagut molts canvis fins avui i moltes tensions en cada moment de canvi.

El que podríem anomenar *equilibri natural* o *equilibri d'escala humana*, avui s'ha trencat. Ja fa deu anys que vaig tenir ocasió d'ampliar els meus estudis en el coneixement de l'arquitectura tradicional a Catalunya en una dimensió mediterrània. Va ser la tasca exhaustiva d'inventari duta a terme en quinze països, amb els projectes *Corpus* i *Corpus Levant*, el que ens va mostrar la transformació profunda i les pressions potents a les quals estan sotmesos l'arquitectura, el paisatge i el territori tradicionals. Els indrets tradicionals, a tota la conca mediterrània, es troben avui en una situació dramàtica, han perdut el caràcter, la funció, hom els demana més del que poden oferir o hom els abandona i tenen l'amenaça permanent d'una degradació constant. El món tradicional s'ha fracturat i l'homogeneïtzació cultural i la globalització comporten un menysteniment d'aquesta arquitectura, sovint identificada com un símbol de misèria i lluny de tota modernitat. Si bé és cert que ja l'any 1911, amb motiu del seu viatge a Orient, Le Corbusier ja parlava que «haviem de fugir de l'europeïtzació invasora i contaminant fins a refugis tranquils on resta viva la gran tradició popular», avui aquests refugis ja no existeixen. La devastadora colonització tecnològica i cultural de la segona meitat del segle XX no ha deixat cap indret preservat, excepte els que han estat abandonats i ara romanen en ruïnes.

Alguns pobles han estat abandonats (mil al Pirineu) a causa de la manca de perspectives d'una activitat agrícola rendible; d'altres s'han transformat sota la pressió de l'especulació immobiliària i turística; d'altres han patit una manca de planificació urbanística, i d'altres han esdevingut caricatures veritables del que havien estat a causa d'una rehabilitació folklòrica i poc respectuosa. Ens troben, doncs, amb un paisatge rural on l'activitat productiva ha canviat de soca-rel, tant pel que fa al tipus de producció com a la manera de fer-ho, i on l'arquitectura tradicional ha perdut el sentit i, potser, la capacitat d'adaptar-se a les noves exigències i necessitats sense el perill de desfigurar-se fins arribar a ser irreconeixible.

Ja fa molt temps que institucions internacionals com ICOMOS demanen la preservació d'aquest patrimoni, que se'ns està desfent a les mans. Fins i tot hi ha unes recomanacions recollides en la Carta del Patrimoni Vernacle de l'any 1999, que plantegen uns criteris d'intervenció en aquest tipus d'edificis i reclamen la necessitat d'incidir a llarg termini mitjan-

çant accions d'educació i sensibilització per a implicar els polítics i la població que viu en aquests edificis i els utilitza.

De res no serveix lamentar-se per uns fets i uns esdeveniments avui irreversibles i que s'han produït per unes circumstàncies objectives de caire global, contra les quals no hi ha alternatives locals. Canvis en el sistema econòmic, en les tècniques de construcció, culturals i socials profunds, han arraconat uns sistemes de producció i un mode de vida, per als quals l'arquitectura tradicional donava una resposta idònia, però ja no la pot donar sense una acció important. La solució, avui, és la rehabilitació dels edificis i la revitalització del territori.

De manera generalitzada a tota la conca mediterrània, el segle xx ha comportat un abandó progressiu del territori rural per a apropar-se cap a les ciutats, i de l'interior i de la muntanya per a apropar-se cap a la costa. Els temps són diferents però les circumstàncies són molt semblants arreu. L'equilibri territorial del qual hem parlat abans ha canviat d'escala, i de la mateixa manera que l'organització territorial que va plantejar Pau Vila, sobre la base d'unes enquestes que demanaven on anava a mercat la gent, és avui obsoleta, tots els esquemes han entrat en una nova dimensió. Per a anar de Barcelona a Damasc només tardem set o vuit hores, quant al començament del segle xx es tardaven setmanes, i per anar de la vall d'Aran a Barcelona ara hi tenim tres o quatre hores i abans era cosa d'una setmana. Les carreteres, els cotxes, els avions, els trens, ho han canviat tot i hem d'acceptar-ho i aprofitar l'oportunitat que aquesta nova dimensió ens ofereix per revitalitzar tot el territori.

Al llarg del segle xx hem assistit ja a diversos intents de revitalització. Als anys seixanta i setanta, vàrem poder assistir als fenòmens que es van anomenar dels *hippis* o dels *neorurals*, uns joves urbans que volien retrobar-se a ells mateixos fugint del tragí de la ciutat i que van prendre l'opció d'anar a viure al camp i integrar-se com a pagesos, fent el que els *de tota la vida* ja no volien fer perquè no els sortia a compte. Una experiència interessant, però poc reeixida a causa d'unes dificultats inherents a la situació que es volia canviar.

Als anys vuitanta, les alternatives van canviar, i van ser els mateixos pagesos qui van començar a diversificar les fonts d'ingressos amb activitats artesanals i turístiques, el que ha consolidat no poques economies familiars i ha exigit la rehabilitació d'edificis. També s'ha consolidat un turisme de segona residència recuperant la casa familiar o comprant-ne de noves, fet que ha impulsat la rehabilitació, i són molts els *joves* jubilats que decideixen anar a viure fora de la ciutat gràcies a les facilitats de comunicació.

Com sempre, les solucions d'avui són els problemes de demà i tota aquesta revitalització del territori rural mediterrani està comportant unes explotacions extensives basades en l'ús de maquinària, i l'abandó de les terres de conreu més difícil, en resum, una degradació del paisatge que a poc a poc li farà perdre un dels seus valors essencials. No en va ja comencem a sentir a parlar, en els països mediterranis del nord, dels jardiniers dels paisatges. Si parlem de l'arquitectura, *stricto sensu*, els problemes són similars i les

rehabilitacions poc respectuoses o amb uns criteris d'originalitat més que dubtosos les trobem arreu. Per resoldre tots aquests problemes hem desenvolupat el mètode RehabiMed per a la rehabilitació de l'arquitectura tradicional a tota la conca mediterrània, en què més de cent-cinquanta experts de quinze països han fet aportacions perquè sigui una eina aplicable a tots els països.

Bibliografia

BRAUDEL, F. (1987), *El Mediterráneo*, Madrid, Espasa Calpe. (Colección Austral, 5)

NOURISSIER, G.; REGUANT, J.; CASANOVAS, X.; GRAZ, C. H. (2002), *Arquitectura tradicional mediterránea*, Comissió Europea MEDA-EUROMED Heritage - Projecte Barcelona, CORPUS.

CASANOVAS, X. et al. (2007), *Método RehabiMed: arquitectura tradicional mediterránea. I. Rehabilitación. Ciudad y territorio. II. Rehabilitación. Edificios*, Barcelona, Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, RehabiMed.